

İNFORMASIYA HÜQUQU

SÜNİ İNTELLEKT SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİNƏ DAİR QADAĞALAR: SÜNİ İNTELLEKT AKTININ 5-Cİ MADDƏSİNİN TƏHLİLİ

GÜLNAZ RZAYEVA*

Annotasiya

Dövrümüzün aktuallığına çevrilmiş süni intellekt sistemləri gündəlik həyatımızda istənilən sferaya sirayət etmişdir. Bu gün avtomobil idarə etməkdən tutmuş iş həyatımıza qədər bütün məsələlərdə süni intellektin köməyindən faydalanırıq. Lakin bir tərəfdən çətinliklərimizi aradan qaldırmağa xidmət edən bu cür sistemlər digər tərəfdən də bəzən hüquq və azadlıqlarımızı pozur. Ona görə də süni intellekt sistemlərinin sərhədsiz tətbiqi yolverilməzdir ki, bu da hüquqi tənzimləmələrin zəruriliyini şərtləndirir. Bu istiqamətdə həmçinin konkret qadağaların müəyyən olunması hüquq pozuntularının qarşısının alınmasına xidmət edir. Avropa məkanında qəbul edilmiş Süni İntellekt Aktının 5-ci maddəsi qeyd olunan məsələlərin tənzimlənməsi sahəsində mühüm əhəmiyyətli addım kimi qiymətləndirilə bilər. Məqalədə qeyd olunan Aktda öz təsbitini tapmış qadağalar təhlil olunmuş, onların hansı formada milli qanunvericiliyimizdə təsbit edilməsi ilə bağlı təkliflər təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: *süni intellekt, Süni İntellekt Aktı, süni intellekt sistemi, qadağalar, manipulyasiya, subliminal təsir, biometrik məlumatlar.*

I. Süni intellektin hüquqi anlayışı

Süni intellektin təhlil etmə qabiliyyətinə malik olması xüsusiyyətindən irəli gələrək, bir çox tədqiqatçılar süni intellektə insanlarla müqayisə etməklə anlayış verirlər: Süni intellekt maşınları orta zəkaya sahib bir insanın edə biləcəyi əməliyyatları tamamlaya biləcək səviyyəyə gətirmək kimi bir məqsəd daşıyır. Əslində süni intellekt üçün belə məqsədin müəyyənləşdirilməsi onun digər faydalı tərəflərini diqqətdən kənar qoyur.

Süni intellektə müxtəlif hüquq elmləri çərçivəsində müxtəlif cür anlayışlar verilmişdir. Lakin bunlar onun hüquqi tərəfini şərh etmir. Uzun müddət beynəlxalq-hüquqi tənzimləmələrdə süni intellektin vahid anlayışının verilməsinə səy göstərilməmişdir ki, bu da tədqiqatçılar tərəfindən kəskin tənqid olunurdu [15]. Hətta bir çox beynəlxalq təşkilatların tövsiyələrində də süni intellektə vahid tərif vermək niyyəti olmadığı bəyan olunur və belə bir tərifin texnoloji inkişafa uyğun olaraq zamanla dəyişməsi zərurəti vurğulanır [21, s. 10]. Ümumi şəkildə, süni intellekt sistemləri maddi və virtual mühitdə proqnozlaşdırma və qərar qəbul etmək kimi nəticələrə gətirib çıxaran idrak

* Hüquq elmləri doktoru / Bakı Dövlət Universiteti, İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının müəllimi / email: gulnazrzayeva@mail.ru

tapşırıqlarını yerinə yetirmək qabiliyyəti yaradan modelləri və alqoritmləri birləşdirən məlumat emal texnologiyaları kimi şərh olunur.

Lakin Avropa müstəvisində 2024-ci ilin iyun ayında imzalanmış və avqustda qüvvəyə minmiş Süni İntellekt Aktı dünya üzrə ilk məcburi üfuiq tənziqləmə kimi qiymətləndirilir [5]. Akt süni intellektin hüquqi tənziqlənməsinə gətirdiyi bir çox yeniliklərlə yanaşı, süni intellekt sisteminə hüquqi anlayış da sərğiləyir: Süni intellekt sistemi – müxtəlif səviyyələrdə muxtariyyətlə işləmək üçün nəzərdə tutulmuş, yerləşdirmədən sonra uyğunlaşma qabiliyyətini nümayiş etdirə bilən, aşkar və gizli məqsədlər üçün qəbul etdiyi məlumatlardan həm fiziki, həm də virtual mühitdə təsir qabiliyyəti olan proqnozlar, məzmun, tövsiyələr və ya qərarlar kimi nəticələr çıxarmaq qabiliyyətinə malik maşın əsaslı sistemdir (maddə 3) [5].

Yuxarıdakı hüquqi tərif Süni İntellekt üzrə Yüksək Səviyyəli İşçi Qrupunun tərifilə müqayisə edək: Süni intellekt sistemləri insanlar tərəfindən hazırlanmış proqram (və ya aparat) sistemləridir ki, mürəkkəb bir məqsədlə öz mühitini verilənlər vasitəsilə dərk etməklə, toplanmış strukturlaşdırılmış və ya strukturlaşdırılmamış məlumatları əldə etməklə, biliklər üzərində əsaslandırma və ya bu məlumatlardan əldə edilən məlumatları işləməklə və verilən məqsədə çatmaq üçün görülmək ən yaxşı tədbirlərə qərar verməklə fiziki və ya rəqəmsal ölçüdə fəaliyyət göstərirlər [3, s. 6].

Hər iki tərifin müsbət və mənfi tərəflərini təhlil edək:

✓ Süni İntellekt üzrə Yüksək Səviyyəli İşçi Qrupunun tərifilə üzrə – süni intellektin *insan tərəfindən yaradılması xüsusiyyəti* qeyd olunmuşdur. Lakin Süni İntellekt Aktında bu element nəzərdə tutulmamışdır. Hesab edirik ki, insanlar tərəfindən yaradılma elementi mütləq göstərilməlidir. Zaman keçdikcə süni intellektin inkişafı elə bir səviyyəyə çatma bilər ki, süni intellekt sisteminin özü tərəfindən yeni obyektlər yaradıla bilər. Belə vəziyyətlərdə insanların mənafeyi və maraqlarının nəzərə alınacağı məsələsi mübahisəli ola bilər. Bu baxımdan, süni intellekt sistemlərinin yaradılması və fəaliyyəti ilə bağılı bütün tənziqləmələrdə insan nəzarəti faktorunun diqqət mərkəzinə çəkilməsi vacib məsələdir.

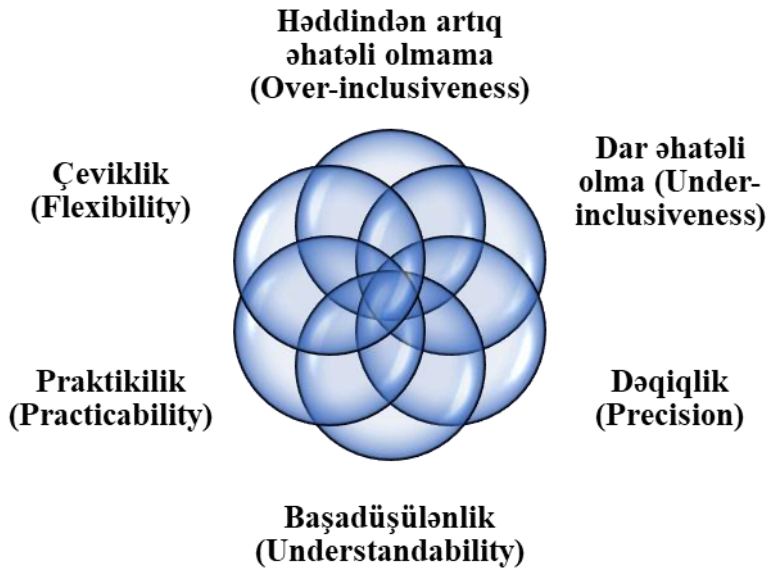
✓ *Fiziki və ya rəqəmsal (virtual) ölçüdə fəaliyyət göstərmək* xüsusiyyəti də hər iki hüquqi tərifdə öz əksini tapmışdır ki, bu, süni intellekt sisteminin geniş mənada qəbul edilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, müxtəlif cihazların virtual mühitdə öz aralarındakı qarşılıqlı əlaqəsini də ifadə edir.

✓ Süni İntellekt Aktında *muxtariyyət elementi* nəzərdə tutulmuşdur ki, bu xüsusiyyətin hüquqi tərifdə öz əksini tapması təqdirəlayiq haldır. Məhz bu keyfiyyət süni intellekt sistemini informasiya sistemlərindən fərqləndirir. Akta olan 12 saylı Şərhdə də deyilir ki, süni intellekt sistemləri sistemin məhsula fiziki olaraq inteqrasiya olunmasından (inteqrasiya edilmiş) və ya məhsula inteqrasiya olunmadan (yerləşmiş olmayan) məhsulun funksionallığına xidmət etməsindən asılı olmayaraq, müstəqil əsasda və ya məhsulun komponenti kimi istifadə edilə bilər [9]. Süni intellekt sistemləri, sistemin məhsula fiziki olaraq inteqrasiya olunmasından (inteqrasiya edilmiş) və ya məhsula inteqrasiya olunmadan

(yerləşmiş olmayan) məhsulun funksionallığına xidmət etməsindən asılı olmayaraq, müstəqil əsasda və ya məhsulun komponenti kimi istifadə edilə bilər.

✓ Süni İntellekt Aktında *maşın əsaslı olma elementi* təsbit olunmuşdur ki, bu, süni intellekt yaradıldığı dövrdən onu xarakterizə edən ən başlıca xüsusiyyət olmuşdur.

Bəs yuxarıda sadalanan element və xüsusiyyətlər süni intellekt sisteminin hüquqi tərifini vermək üçün yetərlidirmi? – Bununla bağlı, J.Schuettin maraqlı izahı vardır. Belə ki, o, hüquqi tərifə dair tələblər müəyyənləşdirir və mövcud hüquqi şərtləri həmin tələblər əsasında təhlil edir [15, s. 5]:

J.Schuett hesab edir ki, süni intellektə dair mövcud təriflər birinci üç tələbə (həddindən artıq əhatəli olmama, dar əhatəli olma və dəqiqlik) cavab vermir. Hətta “süni intellekt” sözünün özünün qeyri-müəyyən olduğunu iddia edən tədqiqatçı sistemin rəşional hesab olunması üçün lazımi şərtlərin dairəsinin də qeyri-müəyyən olduğunu bildirir [15, s. 10]. Dördüncü və beşinci tələblərə riayət olunmasının mübahisəli olduğunu yazan Schuett yalnız çeviklik tələbinin təmin olunduğunu qeyd edir: Təriflər kifayət qədər çevik görünür. Onlardan bəzilərinin onilliklə yaşa malik olması onların texniki tərəqqiyə uyğunlaşa bildiyini göstərir [15, s. 11].

Beləliklə, süni intellekt sisteminə “insan tərəfindən yaradılmış, müxtəlif səviyyələrdə muxtariyyətlə işləmək üçün nəzərdə tutulmuş, yerləşdirmədən sonra uyğunlaşma qabiliyyətini nümayiş etdirə bilən, aşkar və gizli məqsədlər üçün qəbul etdiyi məlumatlardan proqnozlar, məzmun, tövsiyələr və ya qərarlar kimi nəticələr çıxarmaq qabiliyyətinə malik, fiziki və ya rəqəmsal ölçüdə fəaliyyət göstərən maşın əsaslı sistem” kimi hüquqi tərif vermək olar.

II. Süni İntellekt Aktına dair ümumi şərh

Süni İntellekt Aktının elə birinci maddəsindən bu gün Avropa regionunda süni intellektin tətbiqi nəticələrindən narahatlıq özünü büruzə verir. Belə ki, Aktın əsas məqsədləri sırasında “süni intellekt sistemlərinin zərərli təsirlərinə qarşı və innovasiyaların dəstəklənməsi”nin və “insan-mərkəzli” ifadəsinin yer alması ilə tərtibatçılar əsas insan hüquq və azadlıqlarının qorunması məsələsini diqqət mərkəzinə gətirmişlər [5].

Aktın tənzimləmə dairəsinə diqqət yetirdikdə, üç məqamı qeyd etməliyik:

1. Bazara çıxarılma şərtinin mövcudluğu. Belə ki, Aktın müddəaları elmi tədqiqat və təkmilləşdirmə məqsədilə hazırlanmış və istifadəyə verilmiş süni intellekt sistemlərinə şamil edilmir (Akta dair Şərh 25). Belə tənzimləmə elm azadlığına hörmət prinsipinin təminatına və innovasiyaların dəstəklənməsinə xidmət edir. Lakin əgər hər hansı bir sistem real dünyada sınaqdan keçirilərək tətbiq olunmalıdırsa, bu, artıq qeyd olunan məqsədə xidmət etmədiyi üçün bazara çıxarılma şərti mövcud olacaqdır.

2. Avropa Birliyi ərazisində istehsal və tətbiq şərtinin olması. Məhz bu şərtlə Akt üçüncü dövlətlərin ərazisinə də “şamil olunma” məsələsini diqqət mərkəzinə gətirir. Belə ki, Birlik daxilində yaradılan və üçüncü dövlətdə tətbiq olunan, eləcə də üçüncü dövlətdə yaradılan və Birlik daxilində tətbiq olunan süni intellekt sistemləri də Aktın əhatə dairəsinə düşür.

3. Legitim maraqların müdafiəsi məqsədilə istisna şərtlərin mövcudluğu. Əslində Aktın 2-ci maddəsi bu barədə müddəə nəzərdə tutmur. Lakin TEU-nun 4(2)-ci maddəsi və V Bölməsinin II Fəslinin tətbiqi baxımdan, növündən asılı olmayaraq istənilən süni intellekt sistemi hərbi, müdafiə və ya milli təhlükəsizlik məqsədləri üçün bazara çıxarıldığı, istismara verildiyi və ya istifadə olunduğu təqdirdə, Aktın müddəaları şamil edilmir (Akta dair Şərh 24).

Aktın müsbət tərəflərindən biri kimi burada süni intellekt savadlılığına anlayış verilməsini qeyd edə bilərik. Hələ informasiya cəmiyyətinin formalaşdığı ilkin dövrlərdən informasiya mədəniyyəti, informasiya savadlılığı, elektron təhlükəsizlik mədəniyyəti, kibertəhlükəsizlik mədəniyyəti kimi terminlərdən istifadə olunmağa başlanmışdır. Hüquq ədəbiyyatında bu anlayışlara aydınlıq gətirilməklə yanaşı, beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə müstəvisində də yanaşma sərgilənmişdir. Məsələn, BMT Baş Məclisinin 20 dekabr 2002-ci il tarixli 57/239 sayılı qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş “Qlobal kibertəhlükəsizlik mədəniyyətinin yaradılması” və ona əlavə olan “Qlobal kibertəhlükəsizlik mədəniyyətinin yaradılması üçün elementlər” [7] qeyd olunmalıdır ki, burada bütün iştirakçılardan – informasiya sistemləri və şəbəkələrini yaradan, onlara sahib olan, idarə edən, xidmət edən və istifadə edən dövlət orqanlarından, müəssisələrdən və digər təşkilatlardan, fərdi istifadəçilərdən bir-birini tamamlayan aşağıdakı doqquz elementə əməl etmələri tələb olunurdu: məlumatlılıq; məsuliyyət (cavabdehlik); reaksiya; etika; demokratiya; təhlükəsizliyin təminatı vasitələrinin layihələndirilməsi və tətbiqi; təhlükəsizliyin idarə edilməsi; yenidən qiymətləndirmə.

Aktda öz əksini tapan “süni intellekt savadlılığı” termini isə müvafiq hüquq və öhdəliklərini nəzərə alaraq provayderlərə, yerləşdiricilərə və təsirə məruz qalan şəxslərə süni intellektin imkanları və riskləri və onun verə biləcəyi mümkün zərərlər haqqında məlumat əldə etməyə, eləcə də həmin sistemləri məlumatlı şəkildə yerləşdirməyə imkan verən bacarıq, bilik və anlayışları ehtiva edir. Süni intellekt sistemlərinin təchizatçıları və yerləşdiriciləri texniki biliklərini, təcrübələrini, o cümlədən süni intellekt sistemlərinin istifadə olunacağı şəxslər və ya şəxslər qruplarını nəzərə almaqla, öz işçilərinin və onların adından süni intellekt sistemlərinin istismarı və istifadəsi ilə məşğul olan digər şəxslərin süni intellekt haqqında savadlılığının ən yaxşı səviyyədə təmin edilməsi üçün tədbirlər görməlidirlər (maddə 4). Göründüyü kimi, süni intellekt savadlılığı əsas etibarilə istifadəçilərin məlumatlılıq səviyyəsinin artırılmasını nəzərdə tutur ki, bu da onların bilmədən etdikləri hər hansı davranış səbəbilə öz hüquq və azadlıqlarının pozulmasına şərait yaratmasının qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Ona görə də məlumatlılıq səviyyəsi həm süni intellekt sisteminin tətbiqi zamanı texniki elementlərin düzgün başa düşülməsini, həm də onun istifadəsi nəticələrini şərh etməyin uyğun yollarının və süni intellektin köməyi ilə qəbul edilən qərarların ayrı-ayrı şəxslərə necə təsir edəcəyinin dərk edilməsini ehtiva etməlidir (Akta dair Şərh 20).

III. Süni İntellekt Aktında tətbiqi qadağan olunmuş süni intellekt sistemləri

Süni İntellekt aktının 5-ci maddəsində qadağan olunmuş süni intellekt sistemlərinin dairəsi konkret şəkildə müəyyən olunmuşdur:

Manipulyativ süni intellekt sistemlərinin qadağası

Bu qadağa şəxsin və ya bir qrup şəxsin əsaslandırılmış qərar qəbul etmə qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə zəiflətməklə və ya onların normalda qəbul etməyəcəyi qərarları qəbul etmələrinə səbəb olmaqla insan davranışının təhrif olunması və bununla da şəxsin özünə, başqa şəxsə və ya bir qrup şəxsə əhəmiyyətli zərər vuran və ya vura biləcək qərarların qəbulu ilə nəticələnən, insanın şüurundan kənarında olan subliminal və ya məqsədyönlü şəkildə manipulyativ və yaxud da aldadıcı üsulları tətbiq edən süni intellekt sisteminin bazara çıxarılması, istismara buraxılması və istifadəsini nəzərdə tutur. Belə yönəldici və aldadıcı üsullardan istifadə edən süni intellekt sistemləri insanların qavraya bilməyəcəyi audio, görüntü, video stimulları kimi subliminal komponentləri yerləşdirir ki, bu stimullar insan qavrayışının həddlərindən kənarıdır və ya insanlar onların müstəqilliyini, qərar verməsini və ya azad seçimini pozan digər manipulyasiya və ya aldadıcı üsullar haqqında şüurlu şəkildə xəbərdar deyillər və ya onlardan xəbərdar olduqları halda belə sistemə nəzarət etmək və müqavimət göstərmək iqtidarında deyillər. Belə ki, virtual realıq vasitəsilə insanların davranışını asanlıqla təhrif etmək və onlara nəzarət etmək mümkündür. Bu, həm yanlış informasiyanın təqdim edilməsi ilə, həm də müxtəlif aldadıcı təsvirlərlə reallaşdırıla bilər. Məsələn, 2024-cü il prezident seçkiləri ərəfəsində ABŞ prezidenti Baydenin seçicilərə səs verməmələrini söyləyən süni intellekt tərəfindən yaradılan robot zənglərin hədəfinə

çevrilməsini nümunə qismində göstərmək olar [8]. Başqa bir fakt kimi 2023-cü ildə ABŞ-da Pentaqonun yaxınlığında baş verən partlayışın süni intellekt tərəfindən yaradılan təsvirinin geniş yayılması nəticəsində ABŞ-ın fond bazarında əhəmiyyətli enişin baş verməsini qeyd edə bilirik [23]. Belə hadisə və faktları “Süni intellekt hallüsinasiyası” adlandırılan tədqiqatçılar xüsusilə süni intellekt tərəfindən yaradılan məzmunların insanlara yanlış təsirlərini təhlil etmişlər. Məsələn, ChatGPT tərəfindən verilən oftalmoloji məlumatların düzgünlüyünü araşdıran bir araşdırmada ChatGPT-nin ümumi oftalmoloji xəstəliklər haqqında natamam, yanlış və potensial zərərli məlumat verməsi qeyd edilmişdir [6]. ChatGPT-ni astma xəstəlikləri ilə bağlı tədqiq edən digər bir tədqiqatda da “Astmanın ən həssas testi nədir?” sualına ChatGPT-nin yanlış cavab verdiyi və buna görə də bu süni intellekt sisteminin verdiyi bir çox cavabların qeyri-dəqiqliyi müəyyən olunmuşdur [19]. Son dövrlərdə akademik hüquqi yazıda geniş istifadə olunma hallarını araşdıran müəlliflər də ChatGPT-nin biblioqrafik məlumatlarla bağlı etibarlı sistem olmadığını iddia edirlər [10]. Əslində, belə tədqiqatların sayını artırmaq olar. Ümumilikdə, elmi tədqiqatlar zamanı ChatGPT-nin qeyri-mötəbər informasiya verməklə istifadəçiləri yanlış istiqamətə yönəltdiyi mövqeyinin formalaşdığını müşahidə etmək mümkündür. Bəs belə olduğu halda, ChatGPT kimi sistemlər Süni İntellekt Aktının 5-ci maddəsində təsbit olunmuş “manipulyativ məqsədlər üçün istifadə” qadağasının əhatə dairəsinə düşürmü? – Bu sualın cavablandırılması üçün manipulyasiyaya qısaca aydınlıq gətirək. Manipulyasiyanı xarakterizə edən iki başlıca xüsusiyyət kimi aşağıdakılar qeyd olunur: Birincisi, şüurlu qərar qəbul etmə prosesini gizli təsir üsulları ilə alt-üst etmək cəhdidirsə, ikincisi, əksər hallarda “idrak, emosional və ya qərar qəbulu zamanı digər həssaslıqların” istismarını ehtiva etmədir [20]. Daha konkret desək, manipulyasiyanın nəticəsində şəxs öz iradəsindən asılı olmayaraq, təsir altına düşərək yanlış qərarlar verə bilər. Bu baxımdan, ChatGPT-ni birbaşa subliminal təsir göstərən sistem kimi qiymətləndirə bilmərik. Çünki burada şəxs özü nə sorğu verirsə, ona uyğun olaraq cavablar verilir.

İstismaredici süni intellekt sistemlərinin qadağası

Aktın 5-ci maddəsinə əsasən, fiziki şəxsin və ya müəyyən bir qrup şəxsin yaşı, əlilliyi və ya konkret sosial və ya iqtisadi vəziyyətinə görə hər hansı zəifliklərindən istifadə edən süni intellekt sisteminin bazara çıxarılması, istismara verilməsi və ya istifadəsi həmin şəxsin və ya həmin qrupa daxil olan şəxsin davranışını həmin şəxsə və ya digər şəxsə əhəmiyyətli zərər vuran və ya gətirə biləcək şəkildə əhəmiyyətli dərəcədə təhrif etmək məqsədi daşdığı və ya belə nəticələrə səbəb olacağı təqdirdə qadağan olunmalıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müəyyən həssas qruplara aid olan şəxs süni intellekt sisteminin aldadıcı və ya manipulyativ üsullarını aşkar və dərk etmək iqtidarında olmaya bilər. Bunun, xüsusilə uşaqlar, sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslər üçün təhlükəsi vardır. Mövcud alqoritmlər diqqəti maksimum dərəcədə artırmaq üçün tez-tez sensasiyalı məzmunu təbliğ etdiyi halda, özünü real insanlar kimi təqdim edən generativ süni intellekt çatbotları əvvəlcə

uşaqların etibarını qazana və zaman keçdikcə kommersiya və ya siyasi qazanc əldə etmək üçün onlara daha incə üsullarla təsir göstərə bilər [11]. Və yaxud ilkin baxışdan yeniyetmələr üçün faydalı görünən və istənilən fakt, hadisə haqqında məlumat verən, eləcə də lazım olan sualları cavablandıran çatbotlar onların özlərinin xəbəri olmadan yanlış mövqeləri qəbul etməyə sövq edə bilər.

Sosial qiymətləndirmə üçün süni intellekt sistemlərinin qadağan olunması

Müəyyən müddət ərzində fiziki şəxslərin və ya şəxslər qruplarının sosial davranışlarına və ya məlum, təxmin edilən və ya proqnozlaşdırılan şəxsi və ya şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə görə qiymətləndirilməsi və təsnifləşdirilməsi məqsədilə süni intellekt sistemlərinin bazara çıxarılması, istismara verilməsi və ya istifadəsi aşağıdakılardan birinə və ya hər ikisinə gətirib çıxararsa qadağan olunur:

(i) məlumatların ilkin yaradıldığı və ya toplandığı kontekstlərlə əlaqəsi olmayan sosial kontekstlərdə müəyyən fiziki şəxslərə və ya şəxslər qruplarına qarşı zərərli və ya əlverişsiz rəftar;

(ii) müəyyən fiziki şəxslərə və ya şəxslər qruplarına qarşı əsassız və ya onların sosial davranışına və ya onun çəkisinə uyğun olmayan zərərli və ya əlverişsiz rəftar.

Proqnozlaşdırıcı cinayətkarlığa qarşı mübarizə üçün süni intellekt sistemlərinin qadağası

Aktda nəzərdə tutulan dördüncü qadağa fiziki şəxsin cinayət törətməsi riskini qiymətləndirmək və ya proqnozlaşdırmaq üçün fiziki şəxsin profilinə və ya onun şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə əsaslanan süni intellekt sisteminin bazara çıxarılması, istismara verilməsi və ya istifadəsi ilə bağlıdır. Bu qadağa artıq cinayət fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəli olan obyektiv və yoxlanıla bilən faktlara əsaslanan şəxsin cinayət fəaliyyətində iştirakının insan tərəfindən qiymətləndirilməsini dəstəkləmək üçün istifadə edilən süni intellekt sistemlərinə şamil edilmir.

Təqsirsizlik prezumpsiyasına uyğun olaraq, fiziki şəxs hər bir zaman faktiki davranışlarına görə qiymətləndirilməlidir. Əsaslı şübhə olmadan şəxsi xüsusiyyətlərə əsaslanaraq, şəxsin cinayət törətmə ehtimalını irəli sürmək qadağandır. Lakin belə qadağa artıq cinayətkar fəaliyyətlə əlaqəli olan hadisə və faktlara aid deyil. Məsələn, süni intellekt vasitəsilə insan alveri ilə məşğul olan şəxslərin şəbəkəsini aşkar etmək mümkündür [12]. Hesab edirik ki, Süni İntellekt Aktının 5-ci maddəsinin d bəndi baxımından, bu cür faktların qoyulmuş qadağanı pozduğunu qəbul etsək, o zaman pozuntuların qarşısını almaq üçün süni intellekt sistemlərindən istifadə qarşısında maneə yaratmış olacağıq. Ona görə də, d bəndində istisna hala əsaslanaraq, cinayətkarlığın qarşısının alınması məqsədilə qiymətləndirmələrə icazə verilməlidir.

Üz fotosəkillərinin məqsədsiz istifadəsinin yolverilməzliyi

İnternetdən və ya müşahidə kameralarının görüntülərindən məqsədsiz şəkildə üztanıma məlumat bazalarını yaradan və ya genişləndirən süni intellekt sistemlərinin bazara çıxarılması, istismara verilməsi və ya istifadəsi qadağan edilir. Çünki süni intellekt sistemlərindən bu məqsədlə istifadə şəxsi toxunulmazlıq hüququna bilavasitə qəsd edir.

İş yerində və ya təhsil müəssisələrində emosiyaların tanınması üçün süni intellekt sistemlərinin qadağan olunması

Süni İntellekt Aktına uyğun olaraq, tibbi və ya təhlükəsizlik məqsədləri ilə istifadənin nəzərdə tutulduğu hallar istisna olmaqla, iş yerində və təhsil müəssisələrində fiziki şəxsin emosiyalarını üzə çıxarmaq üçün süni intellekt sistemlərinin bazara çıxarılması, istismara verilməsi və ya istifadəsi birbaşa qadağandır.

Son zamanlar çağrı mərkəzləri, maliyyə, bankçılıq, tibb və s. bu kimi sahələrdə geniş istifadə olunan Emosiyaların Süni İntellekti biometrik məlumatlar (məsələn, səs tonu, sifət cizgiləri və s.) əsasında şəxslərin hissələrini aşkar etmək və proqnozlaşdırmaq imkanları təqdim edir. Burada əsas diqqət yetirilməli məqam məhz emosiya dedikdə, nəyin başa düşülməsindən ibarətdir. Aktın izahlı qeydlərinə diqqət yetirsək, Akta dair Şərh 44 belə emosiyaların biometrik məlumatlar əsasında əldə edildiyini bildirir: Biometrik məlumatlar əsasında fiziki şəxslərin emosiyalarını və ya niyyətlərini müəyyən edən və ya nəticə çıxaran süni intellekt sistemləri ayrı-seçkilik doğuran nəticələrə gətirib çıxara bilər və müvafiq şəxslərin hüquq və azadlıqlarına müdaxilə edə bilər. Bu cür sistemlərin müdaxilə xarakterini nəzərə alsaq, iş və ya təhsil kontekstində belə sistemlər müəyyən fiziki şəxslərə və ya onların bütün qruplarına zərərli və ya əlverişsiz münasibətə səbəb ola bilər.

Əslində, Süni İntellekt Aktında məhz belə qadağanın nəzərdə tutulması yaxın keçmişdə sənaye sahələrində, müxtəlif şirkətlərdə Emosiyaların Süni İntellektindən geniş istifadədən irəli gəlir. Bununla bağlı, faktlara nəzər salsaq, hətta artıq insanın jestlərindən də onun hissələrini aşkar etmək üçün istifadə olunur [13].

Bir qədər xəbər portalları üzərindən araşdırma apardıq və nəticəyə görə, əvvəla, reklam sahəsində istifadəçilərin emosiyalarından istifadə olunmuşdur. Məsələn, 2009-cu ildə yaradılmış Affectiva adlı emosional süni intellekt şirkətinin istifadə etdiyi texnologiya imkan verir ki, müəyyən bir reklamı izləyərkən müştərinin reaksiyalarını müəyyən etmək üçün şəxsin telefon və ya noutbuk kamerasından ötürülən məlumatlardan istifadə olunsun. Bu zaman müştərilərin üz ifadələrinə (çaşqınlıq, bezmiş ifadə və ya əksinə maraq göstərmə) əsasən, süni intellekt reklamın sonrakı yayımlanması ardıcılığını və maraqlı olan müştəriləri müəyyənləşdirir [4].

Ümumiyyətlə, belə emosiyaları tanıma sistemləri həm təcrübi, həm də hüquqi cəhətdən nə dərəcədə faydalı ola bilər? – Bu, artıq tətbiq olunan sistemin tətbiq olunduğu ərazidən də çox asılıdır. Brynjolfssonun söylədiyi kimi, afroamerikalıların üzündəki emosiyaları tanımaq bəzən Qafqazlıların üzlərində təlim keçmiş bir maşın üçün çətin ola bilər [18]. Həmçinin unutmamalıyıq ki, ayrı-ayrı mədəniyyətlərdə üz ifadələri fərqli mənalara malikdir. Məsələn, bir təbəssüm Almaniyada bir, Yaponiyada başqa bir mənə ifadə edə bilər. Bu mənaları qarışdırmaq onun səhv qərarlar verməsinə səbəb ola bilər. Təsəvvür edin ki, Berlində mağazanı gəzərkən bir yapon turistin köməyə ehtiyacı vardır. Mağaza hansı müştərilərə dəstək verəcəyini ön plana çəkmək üçün duyğu tanıma üsulundan istifadə edirsə, mağaza

köməkçisi müştərinin gülümsəmələrini “kömək lazım olmamasının göstəricisi” əvəzinə evdəki nəzakət əlaməti kimi qiymətləndirib səhvə yol verə bilər” [17]. Həqiqətən də təbəssüm müxtəlif hissələrin büruzə verilməsidir. Süni intellekt bu hissələri müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkə bilər.

Maraqlı tərəf ondadır ki, Süni İntellekt Aktı iş yerlərində və təhsil müəssisələrində emosiyaların üzə çıxarılması üçün süni intellekt sistemlərinin tətbiqini qadağan edir. Bu, həmin sistemlərin müxtəlif öyrənmə proqramlarında istifadəsinin qarşısını almır. Məsələn, ingilis dili öyrənmə proqramının emosiyalara əsasən söhbət qurması mümkündür. Bununla bağlı, emosional süni intellektin beş imkanını müəyyənləşdirən tədqiqatçıların şərhinə görə, ingilis dili öyrənmə zamanı emosional süni intellekt insan kimi söhbətlərə imkan yaradır, fərdiləşdirilmiş təlim məzmunu yaradır və tapşırıqlar müəyyənləşdirir və s. Lakin yalnız emosional dəstəyin göstərilməsi tələbə öyrənməsini dəstəkləmək üçün kifayət olmaya bilər [22]. Deməli, bu cür proqramlarda emosiyaların təhlili maşın öyrənməsinin yalnız bir hissəsidir və ona görə də təhsil sahəsində emosiyaların üzə çıxarılması kimi qiymətləndirilməsi bir qədər düzgün olmazdı.

İş yerlərində emosional süni intellektin tətbiqi məsələsinə gəldikdə isə, burada təhlükəsizlik məqsədilə istifadə istisna olunur, qalan hallarda süni intellekt sistemlərindən istifadə nəticəsində emosiyaların üzə çıxarılması qadağandır. Bu da sırf şəxsi həyatın toxunulmazlığının təminatına xidmət edir. Çünki süni intellektin işçinin hissələrini, daha dəqiq desək, əhval-ruhiyyəsini müəyyənləşdirdiyi zaman onun şəxsi həyatı ilə bağlı məlumatları üzə çıxarması qaçılmazdır. Bu isə onun özünün razılığı olmadan həyatının özəl tərəflərinin işəgötürənə məlum olmasına gətirib çıxarır. Müəlliflərin bildirdiyi kimi, Emosiyaların Süni İntellekti emosional toxunulmazlığı pozur [16].

Şəxslərin biometrik təsnifatı üçün süni intellekt sistemlərinin qadağan olunması

Fiziki şəxsləri bərabərlik hüququnun əsasını təşkil edən meyarlar üzrə biometrik məlumatlara əsasən ayrı-ayrılıqda təsnifləşdirən süni intellekt sistemlərinin bazara çıxarılması, istismara verilməsi və ya istifadəsi yoverilməzdir. Bu qadağa Birlik və ya milli qanunvericiliyə uyğun olaraq, hüquq-mühafizə fəaliyyəti üzrə alınmış biometrik məlumat dəstələrinin qanuni etikətlənməsini, filtrasiyasını və ya təsnifatını (məsələn, saç rənginə və ya göz rənginə görə şəkillərin çeşidlənməsini) əhatə etmir (Akta dair Şərh 30).

Beynəlxalq normaların ayrı-seçkiliyi qadağan edən normalarına nəzər yetirdikdə, Süni İntellekt Aktında təsbit olunmuş meyarlarla fərqliliyin olduğunu görmüş oluruq. Məsələn, əmlak vəziyyətinə görə təsnifləşdirmə Aktda nəzərdə tutulmamışdır. Bu onunla izah oluna bilər ki, Akt biometrik məlumatları əhatə edir. Əmlak vəziyyəti haqqında fərdi məlumatlar isə biometrik məlumat deyil. Lakin siyasi partiyaya və ya həmkarlar ittifaqına üzvlüyün hansı əsasla biometrik məlumat kimi qiymətləndirilməsi artıq sual doğurur. Məsələ burasındadır ki, Aktın 3-cü maddəsində biometrik məlumat dedikdə, fiziki şəxsin fiziki, fizioloji və ya davranış xüsusiyyətləri ilə bağlı xüsusi texniki emal nəticəsində yaranan fərdi məlumatlar başa düşülür. Bu kontekstdən də şərh

verdikdə, hər hansı bir siyasi partiyaya üzvlüyü biometrik məlumat kimi qiymətləndirmək olmur. Hesab edirik ki, şəxslərin biometrik təsnifatı sistemlərinin dairəsinə aydınlıq və konkretlik gətirilməlidir.

Hüquq-mühafizə məqsədi ilə ictimai əlçatan yerlərdə real vaxt rejimində məsafədən biometrik identifikasiya üçün süni intellekt sistemlərinin qadağan olunması

Süni İntellekt Aktının 5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş son qadağa ondan ibarətdir ki, aşağıdakı məqsədlərdən biri üçün istifadə istisna olmaqla, ictimai əlçatan yerlərdə real vaxt rejimində məsafədən idarə olunan biometrik identifikasiya sistemlərinin hüquq-mühafizə məqsədləri üçün istifadəsi qadağandır:

- oğurluğun, insan alverinin və ya cinsi istismarın konkret qurbanlarının məqsədyönlü axtarışı, habelə itkin düşmüş şəxslərin axtarışı;
- fiziki şəxslərin həyatı və ya fiziki təhlükəsizliyi üçün konkret, əhəmiyyətli və təxirəsalınmaz təhlükənin, eləcə də həqiqi və hazırkı və yaxud həqiqi və gözlənilən terror hücumu təhlükəsinin qarşısının alınması;
- II Əlavədə qeyd olunan və müvafiq üzv dövlətdə azadlıqdan məhrum etmə cəzası (ən azı 4 il müddətinə) nəzərdə tutulan cinayətlərə görə cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxsin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, cinayət təqibi və ya cəzaların icrası məqsədilə lokallaşdırılması və ya müəyyən edilməsi.

IV. Nəticə

Beləliklə, Süni İntellekt Aktında nəzərdə tutulan qadağaların siyahısına diqqət yetirdikdə, belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Avropada əvvəlki illərdə edilmiş tənzimləmələrdən fərqli olaraq, bu Akt yalnız mülki-hüquqi məsuliyyət məsələlərinə diqqət yetirməyərək, süni intellekt sistemlərinin tətbiqinə daha geniş aspektdən yanaşır.

Hesab edirik ki, Süni İntellekt Aktında nəzərdə tutulmuş qadağaların respublikamızda da təsbiti labüddür. Lakin bu qadağalar siyahısında dəqiqləşdirmələrin aparılmasına gərək vardır. Belə ki, Aktın 5-ci maddəsində öz əksini tapmış 8 qadağadan aşağıdakıların milli qanunvericilikdə Aktı olduğu kimi təsbiti məqsədəuyğun sayıla bilər:

- Manipulyativ süni intellekt sistemlərinin qadağası
- İstismaredici süni intellekt sistemlərinin qadağası
- Sosial qiymətləndirmə üçün süni intellekt sistemlərinin qadağan olunması
- Proqnozlaşdırıcı cinayətkarlığa qarşı mübarizə üçün süni intellekt sistemlərinin qadağası
- İş yerində və ya təhsil müəssisələrində emosiyaların tanınması üçün süni intellekt sistemlərinin qadağan olunması
- Hüquq-mühafizə məqsədi ilə ictimai əlçatan yerlərdə real vaxt rejimində məsafədən biometrik identifikasiya üçün süni intellekt sistemlərinin qadağan olunması

Digər iki qadağa ilə bağlı qeyd etməliyik ki, “üz fotosəkillərinin məqsədsiz istifadəsinin yolverilməzliyi” qadağası yalnız fotosəkilləri deyil, həmçinin videotəsvirləri və audioyazıları da ehtiva etməlidir. Bu yolla deepfake tətbiqlərinin insanlara zərər vurmasının qarşısını almaq olar.

Biometrik təsnifatla bağlı qadağa (şəxslərin biometrik təsnifatı üçün süni intellekt sistemlərinin qadağan olunması) ilə bağlı isə sırf biometrik məlumatları əhatə edən təsnifatların deyil, fərdi məlumatlar əsasında təsnifləşdirmələrin qadağan olunması qanunvericilik qaydasında təsbitini tapmalıdır.

Qeyd etməliyik ki, dünya dövlətlərinin əksəriyyətində süni intellekt sisteminə anlayış verilməsinə, hətta Avropa məkanında vahid Aktın qəbul olunmasına baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi hələ öz hüquqi münasibətini təqdim etməmişdir. Ölkənin informasiya qanunvericiliyində informasiya texnologiyaları və informasiya sistemləri kimi terminlərə anlayış verilsə də (İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında Qanunun 2-ci maddəsi), süni intellekt sisteminin hüquqi izahı verilməmişdir. Hesab edirik ki, süni intellekt sisteminin şərh etdiyimiz əlamətlərini özündə ehtiva edən hüquqi tənzimləmənin qəbul edilməsi dövrümüzün zərurətidir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. A definition of AI: Main capabilities and disciplines // High-Level Expert Group on Artificial Intelligence. European Commission, Brussels, 2019, p. 6.
2. Affectiva.
URL:<https://www.affectiva.com/> (last access: 15.11.2024).
3. Artificial Intelligence Act.
URL:[https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2021\)698792](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2021)698792) (last access: 13.11.2024).
4. Cappellani F., Card K., Shields C., Pulido J., Haller J. Reliability and accuracy of artificial intelligence ChatGPT in providing information on ophthalmic diseases and management to patients, 2024.
URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/38245622/> (last access: 14.11.2024).
5. Creation of a global culture of cybersecurity: resolution / United Nations General Assembly (UNGA) Resolution 57/239, 31 January 2003.
URL: <https://www.sbs.ox.ac.uk/cybersecurity-capacity/content/unga-creation-global-culture-cybersecurity> (last access: 15.11.2024).
6. DEI. If Truth be Told: AI and its Distortion of Reality:
URL: <https://www.me-integrity.com/ai-and-its-distortion-of-reality/> (last access: 15.11.2024).
7. EU Artificial Intelligence Act, Recital 12.
URL: <https://artificialintelligenceact.eu/recital/12/> (last access: 10.11.2024).
8. Faiza Farhat, Shahab Saquib Sohail, Dag Oivind Madsen. How trustworthy is ChatGPT? The case of bibliometric analyses // Cogent Engineering, 2023. Volume 10, Issue

- URL:<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23311916.2023.222988#abstract> (last access: 15.11.2024).
9. Generative AI: Risks and opportunities for children.
URL: <https://www.unicef.org/innocenti/generative-ai-risks-and-opportunities-children> (last access: 14.11.2024).
 10. Governments are testing artificial intelligence to reduce queues at passport control, spot potentially dangerous travellers and detect smuggled goods at their borders, but can this technology be trusted?
URL: <https://www.bbc.com/future/article/20190416-the-ai-border-guards-you-cant-reason-with> (last access: 15.11.2024).
 11. Gozzi, Paola. Human emotion recognition: the latest advances in emotion AI.
URL:<https://tech4future.info/en/human-emotion-recognition-ai/> (last access: 15.11.2024).
 12. Gülnaz Rzayeva, Aytəkin İbrahimova. Artificial intelligence, human rights and personal data security. Textbook. Baku: “Nurlar” publishing house, 2020, 211 p. (in Azerbaijani / *Gülnaz Rzayeva, Aytəkin İbrahimova. Süni intellekt, insan hüquqları və fərdi məlumatların təhlükəsizliyi. Dərs vəsaiti. Baku: “Nurlar” nəşriyyatı, 2020, 211 s.*)
 13. John McCarthy. What is AI?
URL: <http://jmc.stanford.edu/articles/whatisai.html> (last access: 10.11.2024).
 14. Jonas Schuett. Defining the scope of AI regulations // Law, Innovation and Technology, 2024, 15(1), pp. 60–82.
URL: <https://doi.org/10.1080/17579961.2023.2184135> (last access: 15.11.2024).
 15. Kat Roemmich, Florian Schaub, Nazanin Andalibi. Emotion AI at Work: Implications for Workplace Surveillance, Emotional Labor, and Emotional Privacy // Proceedings of the 2023 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems, Hamburg, Germany, April 2023.
URL: <https://doi.org/10.1145/3544548.3580950> (last access: 15.11.2024).
 16. Lutfi Zade (1921-2017). Official website of the Azerbaijan National Academy of Sciences. (in Azerbaijani / *Lütfi Zadə (1921-2017). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəsmi internet səhifəsi*)
URL: <http://science.gov.az/forms/skonchavshiesya-poch%D1%91tnyie-chlenyi/3117> (last access: 12.11.2024).
 17. Mark Purdy, John Zealley, Omaro Maseli. The Risks of Using AI to Interpret Human Emotions // Harvard Business Review, 2019,
URL: <https://hbr.org/2019/11/the-risks-of-using-ai-to-interpret-human-emotions> (last access: 11.11.2024).
 18. Meredith Somers. Emotion AI, explained. March 8, 2019.
URL: <https://mitsloan.mit.edu/ideas-made-to-matter/emotion-ai-explained> (last access: 15.11.2024).

19. Simon Høj, BSc, Simon Francis Thomsen, Charlotte Suppli Ulrik, Hanieh Meteran, Torben Sigsgaard, Howraman Meteran. Evaluating the scientific reliability of ChatGPT as a source of information on asthma. 2024.
URL: [https://www.jaci-global.org/article/S2772-8293\(24\)00126-7/pdf](https://www.jaci-global.org/article/S2772-8293(24)00126-7/pdf) (last access: 13.11.2024).
20. *Tegan Cohen.* Regulating Manipulative Artificial Intelligence // Volume 20, Issue 1, February 2023.
URL: <https://script-ed.org/article/regulating-manipulative-artificial-intelligence/> (last access: 15.11.2024).
21. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence, Adopted on 23 November 2021, 44 p.
URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381137> (last access: 14.11.2024).
22. Yuhan Liu, Heng Zhang, Meilin Jiang, Juanjuan Chen, Minhong Wang. A systematic review of research on emotional artificial intelligence in English language education // System, 2024. Vol 126.
URL: <https://doi.org/10.1016/j.system.2024.103478> (last access: 15.11.2024).
23. Yujie Sun, Dongfang Sheng, Zihan Zhou & Yifei Wu. AI hallucination: towards a comprehensive classification of distorted information in artificial intelligence-generated content // Humanities and Social Sciences Communications, 2024. Vol. 11.
URL: [https://www.nature.com/articles/s41599-024-03811-x#:~:text=In%20essence%2C%20%E2%80%9CAI%20hallucination%20%E2%80%9D,authorship%E2%80%9D%20\(Chen%202023](https://www.nature.com/articles/s41599-024-03811-x#:~:text=In%20essence%2C%20%E2%80%9CAI%20hallucination%20%E2%80%9D,authorship%E2%80%9D%20(Chen%202023) (last access: 15.11.2024).

Prohibitions on the application of artificial intelligence systems: analysis of article 5 of the Artificial Intelligence Act

GULNAZ RZAYEVA*

Abstract

Artificial intelligence systems, which have become a reality of our time, have spread to every sphere of our daily lives. Today, we benefit from the help of artificial intelligence in everything from driving a car to our work life. However, on the one hand, such systems, which serve to eliminate our difficulties, sometimes violate our rights and freedoms on the other. Therefore, the unlimited application of artificial intelligence systems is unacceptable, which necessitates the need for legal regulations. In this direction, the

* Doctor of Laws / Lecturer at the UNESCO Department of Human Rights and Information Law of Baku State University / email: gulnazrzayeva@mail.ru

establishment of specific prohibitions also serves to prevent violations of the law. Article 5 of the Artificial Intelligence Act adopted in Europe can be considered an important step in the field of regulating the above-mentioned issues. The article analyzes the prohibitions established in the Artificial Intelligence Act, and presents proposals on how to enshrine them in our national legislation.

Keywords: *artificial intelligence, Artificial Intelligence Act, artificial intelligence system, prohibitions, manipulation, subliminal influence, biometric data.*

Запреты на применение систем искусственного интеллекта: анализ статьи 5 Акта об Искусственном Интеллекте

ГЮЛЬНОЗ РЗАЕВА**

Резюме

Системы искусственного интеллекта, ставшие реальностью нашего времени, проникли во все сферы нашей повседневной жизни. Сегодня мы пользуемся помощью искусственного интеллекта во всем: от вождения до работы. Однако, хотя такие системы и помогают облегчить наши трудности, иногда они нарушают наши права и свободы. Поэтому неограниченное применение систем искусственного интеллекта недопустимо, что обуславливает необходимость правового регулирования. В этой связи установление конкретных запретов также служит предотвращению нарушений закона. Статью 5 принятого в Европе Закона об искусственном интеллекте можно считать важным шагом в регулировании вышеуказанных вопросов. В статье анализируются запреты, закрепленные в Законе, и излагаются предложения по их закреплению в национальном законодательстве.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, Акт об искусственном интеллекте, система искусственного интеллекта, запреты, манипуляция, подсознательное влияние, биометрические данные.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.11.2024

Çapa qəbul: 11.09.2025

** Доктор юридических наук / Преподаватель кафедры ЮНЕСКО по правам человека и информационному праву Бакинского Государственного Университета / email: gulnazrzayeva@mail.ru